Balog Iván

Apokaliptikus víziók és technooptimizmus: a bizonytalanság kezelése a késő modernitásban[1]

DOI 10.35402/kek.2023.3.10

„Bemásszák lelkünket a gépek, mint aluvót a bogarak" (József Attila)
„A világ így ér véget / Nem bumm-mal, csak nyüszítéssel" (T. S. Eliot)
„Az egyetlen dolog, amitől félnünk kell, az maga a félelem" (Roosevelt)

Ha manapság a médiát, az internetet figyeljük és a közbeszédet tanulmányozzuk, egyre gyakrabban találkozhatunk az emberiség jövőjére vonatkozó apokaliptikus vagy – ritkábban – optimizmustól duzzadó jóslatokkal, amelyek a technológiának a társadalomra gyakorolt hatásával foglalkoznak. A többségben levő apokaliptikus víziók egyik tárgya a klímakatasztrófa, amihez az utóbbi időben a mesterséges intelligenciától (MI) való rettegés is társult. Mindez csak fokozza azt a szorongást, ami már a 2008-as gazdasági válsággal elkezdődött, a migrációs krízis miatt intenzívebbé vált, majd a Covid és végül az orosz–ukrán háború miatt nagymértékben még inkább felerősödött. [1]

A fokozódó globális felmelegedés, a fogyó vízkészletek és az egyre elviselhetetlenebb nyarak mellett egyre többen teszik fel a kérdést: hová vezet mindez? Ehhez társul egy másik kérdés is: mit várhatunk a köztudatba csak nemrég berobbant MI-től? Sokan főleg attól tartanak, hogy a munkahelyek nagy részét feleslegessé teszi, és tömeges munkanélküliséget okoz majd. Persze, erre megoldást kínálhat az alapjövedelem bevezetése, de a gondok ettől csak tovább sokasodnak: ha a munka megszűnik az emberi élet része lenni, mindenki „nyugdíjas" lesz, a fiatalok is? Mihez kezd majd ez az antik proletárokhoz hasonló réteg a hallatlanul megnövekedett szabadidejével? Számítógépes játékokat játszik, drogozik vagy „aktív nyuggerként" tanulni fog gamifikálva, hobbijaival foglalkozik, önkénteskedik? Az a veszély is fennáll, hogy a szupertechnológia diktátorok, bűnözők kezébe kerül.

Van ellentábor is, amely technooptimista forgatókönyvben bízik (erről Kovács Gábor írt sokat és érdekesen). Eszerint a MI-nak főleg az előnyeit élvezzük majd: azt, hogy sok szempontból alaposan megkönnyíti életünket, és rengeteg terhet vesz le vállunkról az egészségügyben, az iparban, a közlekedésben, az adminisztratív foglalkozásokban, sőt a környezetvédelemben is, kihúzva a talajt a klímahisztérikusok alól. Ezt elsősorban azok hangoztatják, akiket a környezeti károk és a technológiai kockázatok – magasabb társadalmi státuszuk miatt – kevésbé érinthetnek. Tipikus figurájuk a szilikonvölgyi technokrata multimilliárdos, aki a Mátrix vagy a Gattaca című filmekből ismert „szép új világhoz" eszkatologikus reményeket fűz, és önnön megnövekedett életlehetőségeit kivetítve az emberfeletti emberről fantáziál, ezzel próbálva meg rácáfolni az ember eredendő gyarlóságára, tökéletlenségére, végességére.

Miért van, hogy a pesszimisták hangja erősebb? Ennek számos oka van.

1) A jövő eleve mindig bizonytalan, de a bizonytalanság már évtizedek óta egyre növekszik. A globalizáció miatt olyan világtársadalom alakul ki, amelynek komplexitása folyton növekszik, fokozódik a nemzeti társadalmak felbomlása, és vele egy „új áttekinthetetlenség" (Habermas) jelenik meg, ez pedig – Szabó Miklós kifejezésével élve – alkalmazkodási válságot okoz.

2) A veszélyek is globalizálódnak, vagyis egyre több embert fenyegetnek – hovatovább a bolygó egész lakosságát. Így ma már nemcsak nemzethalál-, hanem glóbuszhalál-látomások is vannak. Ez azért van, mert mindenféle kockázatbecslés esetén két dolgot veszünk figyelembe: az esemény bekövetkeztének valószínűségét és a veszélyeztetett dolog értékét. Minél nagyobb az utóbbi, minél több dolog veszhet oda, annál inkább szeretnénk tudni, hogy ennek mekkora a valószínűsége – de ez olyan

[1] A kutatást a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetenciaközpontja támogatta. A szerző az *Új technológiák diffúziója a globalizált világban és azok társadalmi-kulturális hatásai kutatócsoport* tagja

sok tényezőtől függ, hogy ennek kiszámítása igen nehéz. Kellő támpontok nélkül azonban marad a hozzáférhetőségi heurisztika, ami viszont torzít. Erre jó példa: hiába a repülőgép a legbiztonságosabb jármű, az emberek mégis a repülőszerencsétlenségtől félnek a leginkább, mert az egyszerre követel sok áldozatot, és ezért nagyobb rémületet kelt, mint a más járművek által okozott halálesetek, amelyek egy esemény alkalmával csak egy-két emberéletet követelnek.

3) A pesszimistákkal nehéz vitába szállni, mert a puszta létünkért aggódó szorongást lehetetlen megcáfolni. Így viszont a klímaszorongás, a munkahelyeinket veszélyeztető MI-ördögöt a falra festő technopesszimizmus egyfajta Nagy Narratívává, végítéletet jövendölő valláspótlékká válik.

4) „Jövőnket tudni kell!" – nyilatkoztatta ki Váci Mihály, a kommunista költő. A jövő azonban mindenképpen bizonytalan, és hiába várjuk el a tudósoktól a megbízható predikciót, a kommunista rendszer bukása után megrendezett konferencia nem véletlenül viselte ezt a címet: „Láttuk-e, hogy jön?" – és a válasz „nem" volt, mert nem tudták előjelezni a berlini fal leomlását követő földcsuszamlást. Minerva baglya az éj beálltával kezdi röptét, vagyis a dolgokat gyakran csak akkor ismerhetjük meg, amikor már megtörténtek, pedig sok futurológus dolgozik azon, hogy ne így legyen.

A vélemények tehát polarizálódnak; úgy tűnik, csak a szélsőséges borúlátás és a túlzott bizakodás között választhatunk. Alighanem azonban Ulrich Becknek van igaza, aki arra hívja fel a figyelmünket, hogy éppen az egyre bonyolultabbá és egyúttal univerzálisabbá váló problémák közepette luxus, ha megoldásukat rövidre zárjuk, mert a „Vagy-Vagy" helyett az „Is-Is" korszakába kellene lépnünk. Amiből az következik, hogy nemcsak az etnikumközi viszonyok terén kell nyitni a hibridizáció felé, hanem a technológiához való újfajta viszonyulási módok keresése során is. Olyan „harmadik út" lenne ez, amely mind a doxikus hit, mind pedig a mániákus elutasítás helyett egy szkeptikus, kritikus, distanciált attitűdöt alakít ki korunk e kihívásai iránt. Hogyan lehet ezt átültetni a gyakorlatba?

Mindenekelőtt érdemes meghallgatni ezzel kapcsolatban Martin Heideggert, aki Ráhagyatkozás című írásában így fogalmaz: „»Igent« mondhatunk a technikai tárgyak elkerülhetetlen használatára, és ugyanakkor »nemet« mondhatunk, amennyiben ezzel megakadályozzuk, hogy minket kizárólagosan igénybe vegyenek, és hogy lényünket eltérítsék, megzavarják és végül sivárrá tegyék."

Ez az attitűdhöz szerénységnek kell párosulnia, ehhez pedig szakítani kell azzal felfogással, amely az embert tekinti a „teremtés koronájának". Az elmúlt évtizedek során egyre több tapasztalattal lettünk gazdagabbak, amelyek a homo sapiens korlátaira figyelmeztetnek. Kiderült: a természet kirablása hosszabb távon visszaüt, mert „azért a víz az úr" – a víz, amiből minden évben kevesebb és kevesebb lesz. A Chat GPT-vel kapcsolatos tömeghisztéria is indokolatlan annyiban (is), hogy a számítógép nem most kezdett az ember riválisává válni. Kaszparov, a volt sakkvilágbajnok nyilatkozta 1996-ban, hogy a computer egy-egy játszmát nyerhet ellene, de párosmeccset soha. Eltelt mindössze 1 (!) év, és a gép párosmérkőzésen legyőzte Kaszparovot. Ennek már 26 éve! És a legjobb sakkozó gépek azóta már nincsenek is egy súlycsoportban az emberrel. Ami a korábbi hübriszünk feladására kéne intsen – ha pánikolásra nem is.

Ez ugyanis csak egyetlen példa arra, hogy minél többet tudunk, annál távolabb kerülünk attól a mindentudástól, amit a felvilágosodás ígért, és ehelyett be kell látnunk Szókratész nyomán („Csak azt tudom, hogy semmit sem tudok"), vagy Knorr-Cetinát követve, hogy van „negatív tudás" is! Ulrich Beck nagyhatású könyvében már 1986-ban amellett érvelt, hogy kockázattársadalomban élünk, ahol szüntelenül rizikókkal kell kalkulálnunk, ami egyfajta paradoxon: meg kell próbálnunk tudásra szert tenni tudásunk korlátairól, nemtudásunkról is!

Ehhez fel kell adni az embert természeti és gépi környezetétől elszakítva szemlélő felfogást, és az „ember vagy/illetve/kontra természet", az „ember vagy/kontra gép" formulát, és helyette Bruno Latourt követve ember *plusz* technika hibridekben, Joost Van Loon nyomán pedig az ember és a természet szimbiózisában gondolkodni. Ezzel pedig a technooptimizmus és technopesszimizmus ellentétén is felül lehet – és kell is – emelkedni.

Nyilvánvaló, hogy olyan szociális Is-Isre, kompromisszumra, partnerségre lenne szükség, amely segítene elkerülni az MI miatti hirtelen, drámai leépítéseket a munkahelyeken és megfékezni a környezet pusztulását – a vadkapitalizmus erre alkalmatlan. Ehhez azonban a mesterséges intelligenciát nem mumusnak, hanem az emberi intelligencia kiterjesztésének kell tekinteni. E szemléletváltáshoz mellérendelt viszonyok kialakítására, politikai konszenzusra van szükség, aminek egyelőre nem láthatók a körvonalai. A szűk gazdasági-hatalmi érdekek továbbra is folytatódó érvényesülésének egyik jele, hogy a hadiipar máris élénken érdeklődik az új szupertechnológia iránt…

Ezért sajnos van olyan forgatókönyv is, amelyet Csányi Vilmos vázolt fel egyik előadásában a környezeti károk növekedésével összefüggésben. Eszerint a megoldás kidolgozására csak azután fog kialakulni kellő érdekeltség, miután már nagy baj történt – előbb nem. A lassú leépülés, amikor a vég nem bummal, hanem nyüszítéssel jön el, lehetőséget adna a felkészülésre, a nehezebb időkre, ahogy azt a Deep Adaptation hívei is javasolják, és ahogy az a jövőkutatók által készített jövőforgatókönyv-változatokból kiolvasható – ez azonban nem ad elegendő motivációt.

Ilyen mérvű előrelátásra lenne szükség elvileg – a társadalmak azonban máshogy működnek. Ilyen nagy horderejű változásokat tervezőasztalnál, egyfajta technobürokratikus tervezőésszel nem lehet előre szabályozni, ami – erre Zygmunt Bauman hívja fel a figyelmet – szüntelen problémamegoldásaival csak újabb, még több problémát generál. De hallgassuk meg erről azt is, hogyan interpretálja Hajnal Istvánt szegedi előadásaiban Kemény István: „a történelemben megfigyelhető intézményeket, technikákat és eljárásokat nem »találmányoknak«, tudatos erőfeszítések termékeinek, előre átgondolt koncepciók megtervezett végrehajtásainak tekintette, hanem egyéni cselekvések nem akart, nem szándékolt következményeinek, spontán folyamatok eredményeinek." Más megközelítésből, de hasonló gondolatot fejteget Csányi is, amikor ezt a társadalmi evolúció velejárójaként látja és láttatja: „Az egész evolúció azt bizonyítja, hogy tudatos tervezés nélkül is kialakulnak egy rendszer stabilitását biztosító tényezők… Naivitás azt hinni, hogy a jövőt majd megtervezzük, előre kigondolva, miként juttatjuk egyensúlyba mindazt, amit jól, illetve roszszul teszünk. Ez nem így működik. Az ellensúlyozó folyamatok akkor indulnak be, amikor valamilyen diszfunkció, katasztrófa, kár, sérülés keletkezik."

Mi következik mindebből? Az, hogy az előttünk álló változások végeredményét előre nem tudhatjuk; azt társadalmi konfliktusok fogják kihordani, társadalmi csoportok harcolják majd ki. Bármekkora szükség lenne egy világkormányra, amely a Ráció letéteményeseként mindent jobban tud, és amelynek mindenki szót fogad, a társadalmak alapvető pluralitásán, az emberi gondolkodás korlátozott racionalitásán nem lehet túllépni. A végkifejlet (de lehet-e egyáltalán végleges lezárása annak, ami állandó átalakulásban levő folyamat?) se utópia, se disztópia nem lesz – realitás lesz. Se a mennybe, se a pokolba nem dezertálhatunk a tökéletlen, sokszor barkácsolva, „próba-szerencse" alapon formálódó *human condition*ből.

Ha így van, mit tehetünk, mit tegyünk? Üljünk ölbe tett kézzel, mondván: lesz, ami lesz? – kérdezheti joggal bárki. Szó sincs róla. Igaza van Karvalits Lászlónak: mindenekelőtt semmiképpen ne a pánikgombot nyomogassuk, mert a józanságra, a hidegvérre akkor van a legnagyobb szükség, amikor a legnehezebb problémákkal kerülünk szembe. A tudósok felelőssége pedig a válságok idején olyan megoldásokat javasolni, hogy a krízisekért a lehető legkisebb árat kelljen fizetni. Ha a döntéshozók a jelenben valószínűleg nem is veszik ajánlataikat figyelembe – később, ha már körmükre ég a dolog, mégis elővehetik.